

كوردستان د بیره وه ریښ (حاج سهیاح) یدا

/ د. کامران ایبراهیم خلیل

(میرزا محمد علی مهجراتی) جالاکفانه کی سهرده منی
مهشروتیه تی، گهروک و سهفه رنامه نقیسه کی ئیرانی - ئه مریکیه .
ئهو نیکه مین ئیرانییه کوب ئاوايه کی فه رمی ره گه زنامه یا ئه مریکی
ومرکرتییه . نافهاتی د بته ماله کا زانستخواز و ئه دهبدرست ل باژیری
مهجراتات ژدایکبوویه . بابی وی ئهو ژ بو خواندنن هنارتییه باژیری
تههران . پاشی مامی وی ئهو رموانه ی نهجهف و کهریه لایی کرییه ؛
داکو بهردموامینی بدهته خواندنا خو . ل فیری تیکه لی ل گهل
کهلهک هرزفان و زانا و روشنبیران کرییه و مورچه رخانه کا مهزن د
هزر و تیکه هشتتا ویدا پهیدا بوویه . نافهاتی ل ژبی ۲۳ سالیی دهست ب
کهریانا خو یا ههژده سالی بو درقه ی ئیرانی دکهت و پاشی سهرا جهین
جودا جودایین ئیرانی ددهت و ب (حاج سهیاح) دهیته نیاسین .

بشتی کو (سهیاح) ژ نهجهف و کهریه لایی قه دکهریت،
ژیانا هه فزینی لکه ل کچماما خو پیکدهینیت، لی بشتی ماویه کی
بریری ددهت سهرا وه لاتین ئه وروپی بدهت، لهوما ب ریکا قه فقا زییا دچیته
رووسی و بشتی ماویه کی دمریازی وه لاتین دین ئه وروپی دبیت . ب
ئهقی ئاواپی (حاج سهیاح) فیری زمانین تورکی و ئه رمه نی و رووسی و
ئنگلیزی و ئهلمانی و فه رهنسی زی دبیت . پاشی ب زه جمه ته کا زیده خو
دکههینیته ئه مریکا و ل سالا ۱۸۷۵ مافی هافولاتی بوونا ئه مریکایی ب
دهستقه دهینیت، ته نانهت دوو جاران سهروکی ئه مریکایی زی دبیت . ههر
ل ئه مریکا بهره ف وه لاتین چین و ژاپونی و هندستانیشه دچیت و ل ویری
بشتی ههژده سالان ژ سهفه ر و کهریانی ل سالا ۱۸۷۷ از قه دکهریته ئیرانی
و دهیته ناف کورمیا نا شوره شا مهشروتیه تی . ل داوینی زی ل سالا ۱۹۲۵
و ل ژبی ۸۹ سالیی گیانی خو ژدهست ددهت (سهیاح) ۱۰۴۶۰-۲) .

حاج سەيياحى دوو بەرھەم ھەنە كو بىرمومىيىن ۋى بخۇقە دىكرن. ئىك ژوان بىرمومىيىن حاج سەيياح (سەردەمى ترس و ھۇقاتىن) ۋى ۋى دى بىرمومىيىن حاج سەيياحى مەھەلاتىيە؛ كو ب بەركى دوويى ژ سەفەرنامەيا ۋى دەيتە نياسىن و باسى سەفەر و گەريانىن ۋى دىكەت.

پشتى حاج سەيياحى سەرا ئەوروپا و ئەمىرىكا و گەلەك ۋەلاتىن پىشكەفتىيىن ۋى سەردەمى داى؛ ئەق چەندە ل دەق ۋى زەلال بوو كو چقاكى ئىرانى ژ لاين سىياسى و كارگىرى و ئابۇرى و روشنپىرى، چقاكەكى پاشكەفتى و گەندەلە. ۋى ھەولدايە د گەريانا خۇدا كىماسى و گەندەلىيا كو ب چاقىن خۇ دىبىنبت بەرجستە بىكەت. پىرانىيا جارن ئىانا پىشكەفتى و دىمۇكراسىيا رۇژئاقايى پىشەرى ھەلسەنگاندنا ۋى بو بارودۇخى بوويە. ھەر ئەق چەندە ژى گىرنگىيا سەفەرنامەيا حاج سەيياحى دەتە خويىكرن، ئانكو ل دەمى خواندنا سەفەرنامەيى ئەم روويەروويى روانگە و ئىرىنا روشنپىرەكى سەردەمى مەشروتىيەتى دىبىن كو ژلايەكىشە دژى سىياسەتا دەولەتا قاجارىانە و ژلايەكى دىشە پىرانىيا جارن بى لايەنانە بەرى خۇ دەتە رويدانان.

حاج سەيياح د گەريانىن خۇ دا گەھشتىيە كوردستانى ژى و سەرا چەند دەقەر و باژىران دايە و تىبىنى و بۇچوونىن خۇ سەبارتە ب بارودۇخى وان پىشكەفتى كىريە. ل قىرى دى ھەول دەين ب كورتى گىرنگىرتىن تىبىنى يىن حاج سەيياحى دەريارە ئەقان جەان بەرجستە بگەين.

دىارە حاج سەيياح د گەريانا خۇ بو باژىرىن ئىرانى گەھشتىيە باژىرى كىرماشان، لى گەلەك باسى كىرماشانى نەكىريە، ب تنى كۆتىيە من كوردستان (مەبەستا ۋى پارىزكەھا كوردستانىيە) نە دىتېوو، ژبەر ھندى من بىياردا بەرەق كوردستان و پاشى ئازمەرياجانىقە بجم (سىياح، ۱۳۴۶، ۲۴۸). نەق ب شىوہەكى زنجىرەيى دى وىستگەھىن سەفەرا حاج سەيياحى بو دەقەرەين كوردى و گىرنگىرتىن خالىن كو ۋى باس كىرىن بەرچاق كەين :

كامياران^(۱) :

دەمى حاج سەيياح بەرەق كاميارانقە دەتە رى، بەرى ھەر تىشتەكى ۋەسفا سىروشتى جوانى كوردستانى دىكەت و پاشى دىبىزىت: (ل ئەقى جەنى ۋەسا بالكىش بارودۇخى نالەبارى مرقۇقان دىبىتە جەنى خەم و دلتهنگىيا مرقۇقى. ھەر چەندە كو كورد ب خۇ

جوان و رىكويىكن لى كارىگەرىيا خەمۇكىن ل سەر وان ديارە، زەركۆك و لاوازن و جل و بەركىن پىس و بى سەروپەر ل بەر وانە، ... خۇ دىبىزى كارى وان ب تنى شىن و كىريە (سىياح، ۱۳۴۶، ۲۴۸). ب ئەقى ئاوايى (حاج سەيياح) بارودۇخى نەخۇش و دژوارى ژيارا كوردان ل سەردەمى قاجارىان ل ئەقى دەقەرەي بەرجستە دىكەت.

پشتى كو (حاج سەيياح) لگەل خەلكى دىبىشەيت و تىكەلى وان دىبىت، زىدەبارى دانەخويىكرنا بارى ئابۇرى و ژيارا خەلكى، باسى ئارىشەكا مەزنا چقاكى و ئىمناھىيى ژى دىكەت، ئەو دىبىزىت: ھەمىان دىگوت ژمارەكا زور ژ كچىن بچويىك ژ دەيبان ھاتىنە ۋەركىتن و مينا كىانەۋەمران ب نرخ و بەياھەكى ئەرزان ۋەك خدامە ھاتىنە فرۇشتن و ھنارتن بو غەرىبىيان. زارۇكىن خەلكى ھاتىنە دىزىن و ب نرخەكى ئەرزان ھاتىنە فرۇشتن. مە گانزەميا خۇ برىيە دەق ھەر دەستە لاتدارەكى ئەم بى ھىشى كىرىنە، چونكە ئەو ب خۇ ھىزا كىانان ب ئەرزانى دىكرن و دفرۇشن (سىياح، ۱۳۴۶، ۲۴۹). ئەقە ب خۇ نىشانان ئەقى يەكىيە كو مللەتى كو تا ج رادە ل بىن زولم و زورىيا دەستە لاتدارىن قاجارىان بوويە و تا ج رادە ئەق دولەتە لاواز بوويە كو نەشىايە ئىمناھىيا خەلكى بپارىزىت.

حاج سەيياح) ل كامياران دىبىتە مېھشانى مالەكا ھەزار و دەستەنگ، خودانى مالى گەلەك قەدرى ۋى دىكرىت. (حاج سەيياح) ب ئەقى چەندى داخبار دىبىت و دىبىزىت: (من ژبەر دلۇقانىيا وان ھەست ب چىژ و خۇشىن كىر، لى دل مىن ب مەزلوومىيەتا وانقە ما) (سىياح، ۱۳۴۶، ۲۴۹). ئانكو ب ئەقى دەرىبىنى ھەلسەنگاندنەكى بو كەسايەتيا مرقۇقى كورد دىكەت و دەتە دياركرن كو كورد مللەتەكى سادە و بندەستە و دلپاكە.

(سەيياح) ل جەھەكى دى ژى دىبىزىت: (خەلكى كوردستانى ژ خەلكى ئورستانى ئارامتر و ملكەچترن، ژ سەروچاقى وان ديارە كو ھەمى ژ نەژادەكىنە، ب دىتتا من ژ نەژادى ئارىين كەقنن كو گەلەك نەكەفتىنە ژىر كارىگەرىيا ئەوان ەرەب و تورك و نەژادىن دى كو ھاتىنە ئىرانى) (سىياح، ۱۳۴۶، ۲۴۹)، ژلايەكىشە كوردان لگەل لوران^(۱) بەراورد دىكەت و ژلايەكى دىشە بۇچوونا خۇ سەبارتە ب رەسەتايەتيا كوردان دەتە دياركرن.

دەمى (سەيياح) ژ كامياران بەرهف (سنه) قە دچیت، دگههیتە جەهەكى ب ناقتى (تەختى سولەيمان)، گەلەك ل ئەقى جەى نامىنىت، لى دەمى خەلك دەهینە پىشوازییا وی، باسى ئارىشەیین خۇ دكەن، حاج سەيياح سەبارەت ب ئەقى چەندى دىبىزىت: (ل تەختى سولەيمان ھندەك ھاتنە پىشوازییا من، وان دگوت: ئەم بەلەنگاز ھەمى دەمان بى بەھرىن ژ دلوقانىی. ئەقە ژى بۇ سى ئەگەرەن دزقرىت، یى ئىكى ستەم و زۆردارى و یى دووینى ئەم دووبەرەكییە كو دەستەلادارىن دەولەتى دناق خەلكیدا دروست دكەن: دا كو سوودمەند بن و یى سىینى مەلا يانكو پیاوین ئایىنە كو دووبەرەكییە مەزھەبى دروست دكەن. (سیاح، ۲۴۹، ۱۳۴۶-۲۵۰). چىدبیت ئەقە تىگەھشتا حاج سەيياح ب خۇ بىت، ئانكو دەمى وی گوھدارییا گازندە و ئیش و نازارىن خەلكى كرىن، گەھشتیە ئەقى ئەنجامى كو كوردان سى ئارىشە ھەنە ئەم ژى برىتینە ژ دەستەلاتەكا نادادپەرورم و دووبەرەكییە كوردان ب خۇ و یى سىینى ژى مەملانا مەزھەبى كو ژىدەرى وی پیاوین ئایىنە.

سنه ۳۱ :

سنه ژى ئىك ژ وىستگەھىن سەرەدانا سەيياح بۇ كوردستانى بوویە. ئەم باسى گەلەك تايبەتمەندىیین ئەقى دەقەرى وەكو كرىكتىن بىشەیین بەرەلەق دناق خەلكیدا و بەرەھەمىن كشتوكالى و ئاژەلى كرىیە، لى بالكىشتىن ئاخفتا وی، دەریارەى (مەتمەم الدوله)^(۴) حاکمى بەرى یى (سنه) یە، ئەم دىبىزىت: (من گەلەك سوپاسییا خودى كر كو ئەز تەكریمە ئىك ژ دەستەلاتدارین ئىرانى، ل ئەیالەتەكا وەسا بچویدكا، گەلەك سەر ھاتینەبىرىن و گەلەك خانى ھاتینە ویرانكرن، خەلكى گەلەك باسى زۆردارییا وی دكر، گەلەك كەسىن دەست برى و پى برى دەھاتنە دىت كو بەرەھەمى زۆردارییا وی بوون، ل ھەمى جە و دیوانان باسى زولما وی دەھاتەكرن، لى سەیرە كو دەستەلاتدارین بانە و سەقزى و جەین دى ستایشا وی دكرن و دگوتن: ل ژیر دەستەلاتا وی و ئەم دەلیشا وی ددا مە، مە سەر دېرىن و زك شەق دكرن و چاق دەھانەدەرى و چ تاوانا مە دقیا، مە دكر، ئەم خودانى كۆیلەیان بووین، لى دەستەلاتدارى نوى واتە (ناصر الملكى)^(۵) چ سیاسەت نینە، نە ئەم ب خۇ چ دكەت، نە دەھلیت ئەم چ بکەین (سیاح، ۲۵۳، ۱۳۴۶). ئەقە قى راستىن بۇ مە دیار دكەت كو خەلكى سنه و دەورویەران، ل ژیر دەستەلاتا (مەتمەم الدوله) ی تووشى بازار و نەخوشییهكا زینە بووینە و ب شیوازىن جودا جودا ھاتینە ئەشكەنجەدان، ھەر وەسا دیاردبىت كو دەستەلاتدارین بازىرىن كوردستانى ژى كەسىن زالم و زۆرداریووینە و پشەقانىیا كارىن (مەتمەم الدوله) ی كرىنە.

ل سنه ریزهکا مهزن ل سهیاحی هاتییه کرتن و چهن دین دیاریین گرانها پیشکیشی وی کرینه، هه وهسا دهمنی قیایه ژ (سنه) بهرهف (سهقز) یشه بجیت، دهسته لاتدارین سنهین هندهک سویار وهک زیرهقان و رینیشاندەر داینه گهل وی، لی وهکی نهو ب خو دبیزیت، نهوی نهو قهبارا زیرهقانان پهسهند نهکرییه و ب تنی چهند کس گهل خو برینه، پاشی د ریکیدا داخواز ژهندهکین دی ژی کرییه کوفهگهرن و ب تنی دوو سویار گهل وی ماینه. ل قیری (سهیاح) تشتهکی بالکیش دهربارمی نهقان سویاران دبیزیت: دهمنی نهو نیزیکی گوندهکی دبووین، ئیک ژ نهقان سویاران بلهز و جوارکاف بهرهف گوندهشه دا جیت و دا

خهلکی نهچارکعت کو بهینه پیشوازییا من و قوربانیان پیشکیش بکهن. نهز گهلهک ژ نهقی کاری عیجز بووم و من قیا پیشا وی بگرم، لی نهوی گوت: نهف کاره ژ پیدقیاتیین هوکمرانییه. من گوتی ما نهز هوکمران نینم (۱۹) (سیاح، ۲۵۳، ۱۳۴۶). سهیاح وینهینی بندهستی و ژیارا دژوارا مروقی کورد ل ژیر دهسته لاتا قاجاریان و ناغا و دهرههگین کوردان بهرجسته دکعت، ل قیری ئیدی ج ریز ل مروقی ههژار ناهیته کرتن، سهرمای ههژاری و نه دارییا خو دقیت بهیته سهرریکی و بهزی خو بو ميهقانین حاکم و دهسته لاتداران بکته قوربانی.

سهقز (۶):

سهیاح سهبارت ب باژییری سهقزی

دبیزیت: (جههکی خراب نینه، لی بو من سهیره کو چهوا نهف خهلکه، نهفی زولم و ستهما هنده زیده ل سهر خو قه بیل دکهن، چهوا نهف خهلکه ههمی دهستی نایی سهقزیدا ئخسیرن؟ ما نهف مروقی نینن؟ گیانهومر ژی هنده بینفره نینه) (سیاح، ۲۵۳، ۱۳۴۶)، نهف جوره دهربرینه رادهینی داخباربوون و بن هیفی بوونا سهیاحی نیشان ددهت، نیشانا نهوی زولم و ژورییا زیدهیه کول هه مبهه هه قوه لاتین سهقزی هاتییه پهیرموکرن. سهیاح ژ بینفرههی و ملکه جبوونا زیدهیا کوردان تووشی سهرسۆرمانی بوویه.

بانه (۷):

(سهیاح) سهبارت ب باژییری بانهینی ژی دبیزیت: ل وییری (یونس خان) (۸) خودانی وان ئانکو گورگی نهوی پهزی بی شقان بوو. دهمنی نهز گه هشتیمه وییری شه هیانا کوری وی بوو. سهیره، ئیک ژیدمری رزقی چهند هزار کهسان بیخته بن دهستی خو و وهسا ب دلی خو شه هیانا بو خو دانیت، خهلک ژی ب تنی خه مان بخون. نهفه هند نهزانن کو هیشتا نزانن چ ب سهری وان هاتییه، ل قیری سهمایا کورد ب نافودهنگه، ل شه هیانن نهو سهما دکرن، من ژی بهری خو دداین) (سیاح، ۲۵۳، ۱۳۴۶).

دیاره حاج سهیاح ژیلی بهرجسته کرنا نهو ژوردارییا کو دهسته لاتدارین بانهینی ل هه مبهه خهلکی کرینه، رهخنهینی ژ کوردان ژی دکریت. سهیاح ژ دوو روانگه هان رهخنهینی ژ کوردان دکریت، روانگهها ئیکی بی دهنگی و ته په سهرییا بی سنوورا وانه و یا دوویی به شداریکرنا وان ل شه هیانا کوری حاکمی بانهینییه، چهوا ئیک زولم و ژورداریینی ل مروقی بکعت و پاشی مروقی ب خو سهمایینی بووی کهسی بکعت، کهواته ب دیتنا وی کورد ملله تهکی بندهست و نهزانن.

یونس خان و عزیز خان بانه

(وزیرین فہواید)
حسین علی خان مگروس

ساوجبلاغ (موہاباد)^(۹) :

سہیاحی سہرا موہابادی ژى دایه و دمہ کی ل ویری مایه. دمہ سہیاح گہشتیہ مہابادی (حسین علی خان)^(۱۰) - وزیر فہوایدی حکومتا قاجاریان - حاکم تھی باژیری بوویہ. وسایا دیارہ کو سہردانا سہیاحی ہہ قدم بوویہ لگہل بزاقین (شیخ عوبیدوللاہی نہہری)، چونکہ دمہ (سہیاح) ژ نیکی پرسبارا وزیر فہوایدی دکہت و دقت بزانت کا ل کیشیہ، تہو د بہر سٹدا دبیزیت: (دنگویہک ہہیہ کو جارہکا دی شیخ عوبیدوللاہ ہاتیہ سہرہدی لہوما وزیر فہواید لگہل (امیر نظام علاء الدولہ) چوویہ ٹورمینی و (خسروخان) برای وزیر فواید ل جہی برای خو حوکمی دکہت. (سیاح، ۲۵۵، ۱۳۴۶)

وی ہاتہ ژورقہ. فرہاشاہی گوتہ حمزہ ناغای: تہقہ بریارا ولعہ ہدیہ، دقت تھی زنجیری ماچی کھی و بہافیزیہ تہستوین خو. حمزہ ناغای گوت: تہقہ فرہاشاہی گوت: بہلی تو. حمزہ ناغای رابووقہ و خہنجرہا خو دمرخست و ہزاران خہبر گوتہ قاجاریان ہہر ٹیک ژ ترسین وی بو لایہ کیشہ رھی. تہو بی ترس قہگہریا کاروانسہ رایی. سہردار ناغایی برازایی وی گوتی:

تو نہترسیای. تہوی گوت: بہری خو بدی، من ل ویری قہلین دکیشا، ژ ویری ہتا قیری خو ناگری قہلوینی ژی نہکہفتیہ، زہلام ژ قاجاریین ترسنوک ناترسیت). ب تھی رنگی تہو ب دلی خو ژ ویری چوون و خو ٹیک نہویری نیژیکی وان بییت. خو لیبسہریا ہزارانہ، ہہر بہ لایہکا ہہبت ہہر بو وانہ. حوکمہتی پارہ دقیان و (حمزہ ناغای) ژی گرنگی بی نهددا. (حمزہ ناغای) دقیا بو حوکمہتی بدتہ دیار کرن کو رفتاری وان ل بہرامبہری وی خہلت بوویہ، لہوما ہیرش برہ سہر دقہرین دموربہر و ہہمی جہ خراب کرن. ہہماج نہبت میرانی ل دقوی ہہوو و ہتا رادہیہکی دلوقانی ب ہزاران دبر، لی تاریشا مہزن تہو سہریاز و راسپاردی بوون کو ٹہرکی گرتنا (حمزہ ناغای) ل تہستوینی وان بوو و نہدویریان نیژیکی وی بن، تہوان ناگرہکی وسایا بہردا جان و مال و نامیسا خہلکی کو خو کافر ژی وہ ناکہن. وان ب ٹیکجاری خہلک ژ دولہت و خزمہ تکرنا دولہتی بی ہیشی کر و پاشی دست ژ بیان دریزتر قہگہریان. سالادویشدا (علاء الدولہ امیر نظام) بوو پیشکاری نازہربایجانوی وی ژی (حسین علی خان) وزیر فہوایدی کرہ حاکمی ساوجبلاخی. خہلک گہلک ژ خو دترسیان، لہوما وزیر ژی ہشتی ب دستقہہینانا دستقہلاتی پارہ و باجہکا زور ژ خہلکی و مرگرت و ژیارا خہلکی گہلک نہخوش کر. روژہکی وی گازی (شیخ الاسلام) قیری کر، کو پھیونندی لگہل حمزہ ناغای ہہوو، ب ہہمی ناوایان باومری داین و گوتی: حکومتا بہری خہلتییا کری، خزمہ تکرہکی وکی (حمزہ ناغای) دقت بہیتہ تہریہت کرن،

ململانا (حمزہ ناغایی مہنگوری) ل گہل دولہتا قاجاریان و چہوانیبا کوشتنا وی ژ لایہ دستقہلاتدارین قاجاریانقہ بوویہ جہی گرنگیپیدانا (حاج سہیاح)ی، ہتا وی رادہی کو سہردانا تہوی باغی کریہہ کو حمزہ ناغای تیدا ہاتیہ کوشتن و پاشی داخواز کریہہ ٹیک ژ نیاسین حمزہ ناغای ببینیت و ہویرکاریین رویدان ژوی و مرگرت. تہقہ کسہ ب تھی ناوایی باسی کوشتنا حمزہ ناغای دکہت:

ہوین دزان، حکومت ل ہہر جہہکی ژبو ب دستقہہینانا داہاتی ہہر کارہکی دکہت، فیجا خو ہہکہ ب ریکا کوشتنا ہزاران کسہسان بیت. ل ساوجبلاخی داہاتی حوکمہتی ژ تہیالہتین کوردانہ، شازادہ کو ب بریارا و ملی عہدی بوو حاکم دقہری، قیا پارہکی زور ژ حمزہ ناغای کو سہرؤکی ہوزا منگوری بوو و مرگرت، ب ہہر ناوایہکی بیت بریارا بہرہفقرنا وی ژ ولعہ ہدیہ و مرگرت و ب ریکا نشیساہکی گوتہ (حمزہ ناغای)^(۱۱) ی کو دقت بہیت و کاروارین ہوزی ل گہل حکومتی تہمام بکہت، واتہ دقت باج و پیشکیشا حکومتی بدت؛ دا سہرؤکاتیبا ہوزی د دستقہ تہدا بمینیت. حمزہ ناغای پنگیری پیکر و ل تھی کاروانسہ رایی بہرہقبوو و پاشی بہرہق (دارالحکومہ) قہ چوو. ہہمی دزان کو ہوزا منگوری میرخاسترین ہوزا تھی دقہرینہ، ب تاییہت سہرؤکین وان. حمزہ ناغای ب خہنجر و دہبانجا بہر شویتکا خو و رخت و فیشہکین ل بہر خو ل تہو جہی رویشت کو حکومتی دستقہہینان کر بوو. ل تھی دمہ فرہاشاہی ب ژور کفت، فرہاشہک ژی کو زنجیر د دستقہ ویدا بوو ل دویش

ئاغاي بەرسقدا و گوت: ئەگەر ئاخستنا قاجاريان با، من باومەرى پى نەدھينا، لى ومزيرى فەوايدى ژ ھۇزا مەيە و ئەگەر سويندى بخوت و سوزى بدەت؛ دى قەبيل كەم و دى ھىم). ومزيرى فەوايدى ژى سويند خوار و ل پشتا قورئانەكى نقيسى: ھندى ئەز ساخم و ل سەر ئەقى ئەردى ب ريشەدجم، دى ھاريكارييا تە كەم و بو پاراستنا جانى تە ج ل سەر خۇ ناھيلم) و پاشى نقيسىنا خۇ مۇرڪر. برازايى وى (سەردار ئاغا)ى گەلەك گوتى نەچە و بلا باومەريا تە ب ئەقى مروقى نەھيت، لى (ھەمزە ئاغا) رژد بوو، لەوما ل داوونى ل كەل ھندەك سوياران بەرھە (ساوجبلاخ)ئىشە ھات و گەھشەتە ئەو باغى كو حكومەتى دەستنيشان كرىوو. (سەردار ئاغا) دەمى دبينيەت كو سەربازين چەكدار دۇر باغى راومەستياينە، دبيزيتە ھەمزە ئاغاى: دروست نينە بچينە ناف باغى، بيژە ومزيرى بلا بەھيتە دەرھە و ل فيرى ھەقدوو ببينين؛ داكو ئەم ژ ھەقالين خۇ دويرنەكەفين. (ھەمزە ئاغا) گوھى خۇ نادەتى و دچنە ناف باغى و ژ ھەسپين خۇ دەھينە خوارى، سويارين وى ژى بيچەك دويرتر و ژ دەرھەى باغى ل ھيشيا وى دەمين. (ھەمزە ئاغا) و ھەقالين خۇ دچنە ناف چادرمەكى و ل ھيشي دەمين دا كو گازى وان بکەن. ل فيرى (ھەسەن عەلى خان) خۇ دەھاقيتە ناف چالەكى كو بەرى ھنگى ھاتبوو بەرھەفكرن و نامازى دەدەتە سەربازان دا چادرى ھەمزە ئاغا و ھەقالين وى بدەنە بەر گوللەھيان و ب ئەقى رەنگى (ھەمزە ئاغا) و ھەقالين وى دەھينەكوشتن و ومزيرى فەوايدى ژى ل دەھ حكومەتى ب قەدر دكەفیت و لدەھ خەلكى بەھايى خۇ ژ دەست دەدەت. (سياح، ۲۵۶، ۱۳۴۶-۲۵۷).

ئورمى (۱۳) :

(حاج سەھياح) گەلەك پەسنا باژيرى ئورمى دكەت و باسنى ئەقى يەكى دكەت كو باژيرەكى پاكژ و ب سەروپەرە و ئاكنجيين وى ژى حالخوشن، ھەر وەسا دبيزيت حاكىمى وىرى ژى بو خەلكى باشە. دناق گوتنين سەھياحى سەبارەت ب ئورمى، تيبينين وى دمرىبەرى قوتابخانەيىن بيانى و رولى وان جەن سەرنجيبە، ئەو دبيزيت: (قوتابخانەيەكا لازاراستيا فەرەنسى و قوتابخانەيەكا پروتستانى و قوتابخانەكا باشا ئەمريكى ل وىرى ھەبوون، ب ديتنا من مژوبلى بەلافكرنا ئايىنى مەسيحى بوون. ژبلى ئەقان قوتابخانەھيان، قوتابخانەيىن كەفن ئانكو تەمبەلخانەيىن بيس و بى سەروپەر ژى ھەنە كو زانستەكى بيسەرۋپەر لى دەھتەخواندن، قەشەيىن فەرەنسى و كلدانى د كوييتكا پاكژييدا مژوبلى راکيشانا قونايانن بو ناف قوتابخانەيىن خۇ). (سياح، ۲۵۸، ۱۳۴۶)

ئەقە ب خۇ نيشانا پيشكەفتى بوونا باژيرى ئورمى ل سەر دەمى قاجاريانە، ھەبوونا سى قوتابخانەيىن بيانى، ل ئەقى باژيرى و ئەو پەسنا (سەھياح) بو مامۇستا و قوتايىن ئەقان قوتابخانەھيان دكەت، ومرازا ئەقى باژيرى ل ئەوى سەردەمى دەدەتە دياركەن. (سەھياح) رەخنەيەكا توند ژى ل سيستەمى پەرومردەھيا ئيرانى دكریت و ب سيستەمەكى كەفن و بى مفا ل قەلەم دەدەت.

ماكو (۱۳) :

ناقۇدەنگى گەلە ئانكو زيندانا ماكوئى بوويە ئەگەر كو (سەھياح) قەستا ئەقى باژيرى بکەت. ئەو تشتى كو دەستياكى سەرنجا وى رادكيشيت، سيستەمى دەستەلاتداريا خان ئانكو ئاغاين ماكوئىيە. (سەھياح) باسنى زۇرداريا خانى ماكوئى دكەت و پاشى دبيزيت: خودانى ئەقى پەزى بى شقان - مەبەستا وى خەلكى ماكوئىنە - چوار برانە كو خەلك ب ترس و لەرز باسنى ستمە و دەستەلات و رەفتارى وان دكەن. بى ئىكى (تەيموور ئاغا)ھە كو حوكم دەستى ويداىە، بى دوويى (بەھلول ئاغا)ھە كە مەيلا دمرۋيشان ھەيە، و بى سىين (ئسماعيل پاشا)ھە كو ھەز ژ مەلايان دكەت و بى چوارى (ئيسحاق پاشا)ھە كو گەل چ ژ وان نينە، دبيزن ئەقان برايان مفايەكى مەزىن ژ شەرى عوسمانى و رووسيان ديتيە (سياح، ۲۶۲، ۱۳۴۶).

(سەھياح) بايەخەكا زیدە ب وەسفرنا كەلھا ماكوئى دايە، سەبارەت ب ئەقى كەلھى دبيزيت: كەلھا ماكوئى، كەلھەكا سروشتيە كو نمونەھيا وى ل ج جەھن ئيرانى نينە، چ سەرباز و سوپا نەشين دەستى خۇ داننە سەر ئەقى كەلھى... بى بقىت سەرا ئەقى كەلھى بدەت دقيت مۇلەتى ژ (ئيسحاق پاشا)ھە وەرگريت چونكە دەستەلاتا وىرى د دەستى ويداىە. پاشى (سەھياح) باسنى ھندى دكەت كو چەوا دقيت مروق ب ومريسان سەرکەفیت و بچيتە د ناف شەكەفتەكيدا كو وەكو كەلھەكا سروشتيە. ب ديتنا وى ل دەمەكى ريكەك بو ئەقى كەلھى ھەبوويە لى ژبەر ئەگەرەكى نەديار ھاتيبە خرابكەن . ھەر وەسا سەھياح دبيزيت: ئەقە كەلە و كاروانسەرا و جەن ژيانىيە و ب ناقەندا ياخيوون و سەرکەشيين خان و ئاغاين ماكوئى دەھتە نياسين. (سياح، ۲۶۳، ۱۳۴۶)

میرزا محمد
علی باب

دیاره ئەف کەلەهەر ئەو زیندانا ماکو یا ب
 نافۆدەنگە، کۆل سەردەمەکی ریبەری بزاقا (بابییە)
 کۆل شیراز هاتوو دەستەسەر کرن ل قیری
 هاتییه زیندانی کرن. (حاج سەییاح) باشی
 کاریگەرییا بزاقا بابییە ل سەر خەلکی
 ماکوینی دکەت. دبیژیت ل ناف
 کەلەهی پیرەمیرەکی سلاق ل
 من کر و گوێ (والله اکبر
 یا اعظم). ژ ئەفقی کۆتینی من
 زانی ژ بابیانە چونکە ئەف جوړه
 سلاقرگنە تابییەتە ب بابیانە.
 سەییاح دبیژیت من ریز لی
 گرت و ئەو تیگە هاند کو ئەز
 ژ بابیان نینم، لی دشیت باوەرییا
 خۆ ب من بینیت. دەمی نیزیکی من
 بووی دوغایەکا تابییەت خواند. من
 گوێ دیاره تو ژ پەیرەوین (میرزا علی
 محەمەدی) (۱۳)؟ وی گوێ: ئەری. من گوێ:

دەمی ئەو هیانیە قیری و ل قیری زیندانی کرین، تو

ل قیری بووی (۹). گوێ: ئەری، راستە دەمی ئەو هیانیە قیری

خەلکی قیری فارسی نەدزانی کو ئەو پەییوەندی لگەل وان بکەت، هەر
 وەسا وی ژی ترکی نەدزانی کو بشیت ب ریکا فی زمانی پەیاما خۆ
 بگەهینیت، لی رەفتارەکا وەسا کر کو ئیدی خەلکی ئاقا سەر شووا
 وی ژی ب تەبەرۆک و پیرۆز دزانی. من گوێ: ئەری تە ژی ئەو دیت،
 گوێ: ئەری ئەز ژی بوومە موریدی وی، لی حەز ناگەم کەس
 بزانی. من گوێ چەوا بوو؟ گوێ: دەمی باب هیانیە قیری، ژ بەر
 ئەو ناژاوه و گەندەلی و کوشتنین کو ددانه بال وی، کەریین من
 گەلەک ژی فەدبوون، لەوما من هەندەک پرسیار نامادە کرن و خۆ
 گەهانده وی، دا کو وان پرسیاران ژی بکەم و ب ئەفی رەنگی ئیهانەتا
 وی بکەم، لەوما ب کەرب و ب نیهتا شکاندئا وی چوومە جهی مانا وی،
 دەمی گەهشتیمە ویری، من دیت کو سەرباز ب ریزەکا زۆر ل دۆر وی
 راوەستیانیە، وان کارتیکرن ل سەر من کر و وەل من کر کو ئەز ژی
 ریزی ل وی بگرم، ئەو مژویلی نقیسینا تشتەکی بوو. ترسا وی کەفتە
 دلی من و من هەمی پرسیارین خۆ ژبیر کرن. دەمی ژ نقیسینی خلاس
 بووی سەری خۆ بلند کر و گوێتە من چ حالی تەیه؟ من سوپاسییا وی
 کر. گوێتە من تە چ پرسیار هەنە؟ بیژە. من هندی هزرا خۆ کرج
 پرسیار نەهاتنە بیرا من، وی سەرنجا من راکیشا بوو، ئیدی هەر تشتی
 گوێتا دا بجه هینم، ئەز ببوومە موریدی وی. هەفژینا من ژی دەمی
 ئەو دیتی ئیکسەر بوو موریدا وی. (سیاح، ۲۶۳، ۱۳۴۶-۲۶۴).

سەییاح ب ریکا فەگیرانا سەربۆرا ئەفی کەسی لگەل
 مەزنی بابیان، سادەبوون و سایلکەبوونا کوردان بەرجستە دکەت.
 کورد دکەفتە ژیر کاریگەرییا کەسایەتییا مرفۆفەکی و وی ب
 پیرۆز دزانی ب کو چ دانوستاندن یان گەفتگۆیەکی لگەل بکەن و
 تشتەکی دەر بارە هزر و بۆجوونین وی بزانی. زیدەباری ئەفی یەکی
 سەییاح بابەتەکی نوی ژی دنازینیت، ئەو ژی کاریگەرییا بزاقا
 بابییەتی ل سەر کوردانە کو هەژی فەکوێلین و دویچووونییە.

بشتی ماکوینی، ئیدی هیدی هیدی حاج سەییاح ژ دەفەرین
 کوردنشین دەر دکەفت و بەرەف دەفەرین دین ئیرانیقە دجیت، لەوما
 تیبینی و بۆجوونین دین وی پەییوەندییەکا راستە و خۆ ب کوردستانیقە
 نینە.

ژیدەر و چاڭکانی :

۱. - حمید سیاح. ۱۳۴۶، خاکرات حاج سه‌سیاح یا دوره خوف و وحشت، انتشارات امیرکبیر، تهران.
۲. <https://fa.wikipedia.org/wiki>

پەراوێز :

۱. کامیاران ئیکه ژ باژیرین پارێزگه‌ها کوردستان ل ئیران، دکه‌قیته باشوری باژیری سنه و ۶۵ کیلومتران ژێ دویره و نیزیکی کرمانشانییه <https://fa.wikipedia.org/wiki>.
۲. دیاره کو حاج سه‌سیاح ژێ وەکو پیرانییا ئیرانبان باومری ب جودابوونا کورد و ئوران هه‌یه.
۳. سنه نافه‌ندی پارێزگه‌ها کوردستان ل رۆژنافا ئیرانییه، دکه‌قیته ناف زنجیره جیاپین زاگروس، ئەق باژیره ل رۆژنافاینی دکه‌هیته جیاپین(ئابیدیر) و ژ ژلاینی باکوریشه دکه‌هیته جیاپین (شیخ مه‌عروف)، ژ لاینی باشوریشه ژ ب جیاپین (سیرا جمدین) ب داوی ده‌یت <https://fa.wikipedia.org/wiki>.
۴. هه‌تا سه‌رده‌می ناصرالدین شاهن قاجاری ژێ، دقه‌را کوردستان ل ژیر ده‌سته‌لاتدارییا نه‌رده‌لانیان بوویه، ئی ل ئەق سه‌رده‌می و ژبو خورتکرنا ده‌سته‌لاتا نافه‌ندی و زالبوونا بنه‌مالا قاجاریان ل سه‌رده‌سته‌لاتن سازاده (میرزا فرهاد) یی به‌رنیاس ب (معتمدالدوله) وهک حاکمی کوردستان هاتییه ده‌ستنیشانکرن. (معتمد الدوله) داوی ب ده‌سته‌لاتا نه‌رده‌لانیان هینا و شیا شورشین کوردی ژناف بیته بارودوخی کونترول بکته. بنیزه <http://ensani.ir/fa/article>
۵. مه‌به‌ست(ابوالقاسم خان قه‌راگوزلو)، یی به‌رنیاس ب (ناصرالملک)، ه ژ سیاسه‌تمه‌دارین مه‌زنین سه‌رده‌می ناصرالدین شاه و مقفردین شاه و محمه‌مد علی شاه و احمد شاهن قاجار بوویه. ب ئیکه‌مین وه‌زیری دارایی ئیران ده‌یتنیاسین، ماوه‌یه‌کی حوکمران کوردستانی بوویه. <https://fa.wikipedia.org/wiki>
۶. سه‌قز ژێ ئیکه ژ باژیرین پارێزگه‌ها کوردستان ل ئیران، ئەق باژیره ل سه‌ر دوو گران هاتییه ئاڤا کرن
۷. بانه ئیکه ژ باژیرین پارێزگه‌ها کوردستان ل ئیران، ئەق باژیره ئەقسنووهره ل که‌ل هه‌رنما کوردستانا عیراقی، دکه‌قیته باشوری رۆژنافاینی سه‌قز و باشوری رۆژه‌لاتا سه‌رده‌سته‌تی <https://fa.wikipedia.org/wiki>.
۸. یوونس به‌ک کوردی نه‌حمه‌د به‌ک کوردی سلیمان به‌گییه، ل دویف بریارا حاکمی سنه‌ین ده‌سته‌لاتا بانه‌ی رادسته‌تی وی هاتییه‌کرن و ناسنافی یوونس خانی و مرگرتیه. ده‌سته‌لاتداریه‌کن به‌یز و خودان بریار بوویه و شیا به‌ بانه‌ی کونترول بکته و ناسنایشا وی بیارزیت <https://baneh.com/blog>.
۹. موه‌باد کو به‌ری ب ساوجلاخ ده‌اته نیاسین، ئیکه ژ باژیرین کوردنشینین پارێزگه‌ها نازمه‌ریاجانا رۆژنافا ل ئیران، دکه‌قیته باشوری ده‌ریاچه‌یا نورمین. مه‌باد پایته‌ختن کۆمارا کوردستان نانکو کۆمارا مه‌بادیه‌یه و ب نافه‌نده‌کی بزافا نه‌مه‌وییا کوردی ده‌یتنه نیاسین. مه‌باد ژ لاینی باکوریشه ل که‌ل میاندوناو و ژ لاینی باشوریشه لکه‌ل سه‌رده‌سته، ژ لاینی رۆژنافاینی لکه‌ل خانن و ل رۆژه‌لاتن ل که‌ل بوکانی هه‌قسوییه <https://ckb.wikipedia.org>.
۱۰. مه‌به‌ست (حه‌سن عه‌لیخان کهره‌وسی)، سیاسه‌تمه‌دار و وه‌زیر و بالوێز و ده‌سته‌لاتداریه‌کن نافداری سه‌رده‌می قاجاریانه، نافه‌ری که‌له‌ک بوست دده‌له‌تا قاجاریاندا و مرگرتیه، ئیکه ژ نه‌قان بوستان وه‌زیری هه‌وایدی بوویه، هه‌ر وه‌سا نافه‌ری ماوه‌یه‌کی ژ حاکمی سنه و کوردستان بوویه. <https://fa.wikipedia.org/wiki>
۱۱. چه‌مه‌زا ئاغا مه‌زنی هۆزا مه‌نگور، ئیکه ژ هۆزین
- موکریانی بوویه. ئەق هۆزه دناڤه‌را خانن و سه‌رده‌ست و مه‌بادی نانکچینه کو نوکه ب به‌شه‌ک ژ پارێزگه‌ها نازمه‌ریاجانا رۆژنافا ده‌یتنه نیاسین. <https://fa.wikipedia.org/wiki>
۱۲. نورمی سه‌نته‌ری پارێزگه‌ها نازمه‌ریاجانا رۆژنافا ل ئیرانییه. هه‌ر ژ سه‌رده‌مین که‌فن کرنکییا خو یا بازرکانی هه‌بوویه و ب ئیکه ژ باژیرین مه‌زین ئیران ده‌یتنه نیاسین. <https://fa.wikipedia.org/wiki>
۱۳. باژیره‌کی کوردنشینه کو دکه‌قیته باکورێ رۆژنافا ئیران و هه‌قسنووهره ل که‌ل وه‌لاتن تورکیی. ئەق باژیره ژ لاینی باکوریشه دکه‌هیته روبیاری (قه‌رسوو) و سنووین تورکیی، ژ لاینی رۆژه‌لاتن ژێ دکه‌هیته روبیاری ئاراس و سنووین نازمه‌ریاجانی، ژ لاینی رۆژنافاینه‌ ژێ هه‌قسنووهری تورکیییه <https://fa.wikipedia.org/wiki>.
۱۴. (سه‌ید عه‌لی موحممه‌د شیرازی) به‌رنیاس ب باب (۱ موهرمه‌سا سال ۱۳۳۵ ل شیراز - ۲۸ شه‌عبان ۱۳۶۶ ل ته‌هریز)، نقیسه‌ر و خودان تیۆر و دامه‌زرینه‌ری رنجکه‌کا دینییا (بابیه‌یی) یی بوو. ئەوی بزافا بابیه‌یین دامه‌زراندن و زه‌مه‌رکا مه‌زن ژ خه‌لکی که‌هسته‌تی وی و خۆ ب (مه‌دی الموعود) و دامه‌زرینه‌ری نایینه‌کن نوی دا نیاسین. باب پشتی شه‌ش سالان ژ ده‌سته‌تیکرنا بزافا خۆ ل باژیری ته‌هریزی و ب فه‌رمانا (ئه‌مه‌یر که‌بیری) هاته‌کوشتن. دیاره ئەق که‌سه‌ ل سال ۱۸۴۸ز بو باژیری ماکو هاتییه دویر خسته‌تی ل و ویری هاتییه زیندانی کرن <https://fa.wikipedia.org/wiki>.